

Lainaako vain? (Eino Koponen)

Siinä, että itämerensuomalaisten kielten asiantuntija tutkii itämerensuomen sanaston alkuperää osaksi toisista lähtökohdista kuin indoeurooppalaisten kielten (tai samojedikielten) asiantuntija, ei ole mitään merkillistä eikä mitään pelottavaa. Huolestumiseen on aihetta vasta sitten, jos joku yksittäinen tutkija tai koulukunta alkaa esittää vaatimuksia, että etymologista tutkimusta saa harjoittaa vain kyseisen koulukunnan hyväksymin menetelmin.

Päätin eteläviron murteiden sanaston alkuperää ja itämerensuomalaisten kielten sananmuodostusopin kysymyksiä käsittelevän väitöskirjani (SUST 230; 1998) seuraaviin sanoihin: "Olen tutkimuksessani ... hahmotellut uuden omaperäisen sanaston mahdollisia syntytapoja ja päätyntynyt siihen, että äänteellisesti motivoitun sanaston osuus vanhemmissakin sanastokerrostumissa olisi kenties suurempi ja lainasanaston osuus vastaavasti pienempi kuin nykyisin usein on tapana ajatella. Myös näistä kysymyksistä toivon työni virittävän keskustelua." Niinpä minulla ei pitäisi olla syytä mielipahaan sen johdosta, että ansioitunut lainasanatutkija Jorma Koivulehto on tarttunut esittämäni haasteeseen ja lausunut tämän lehden numerossa 1/2001 asiasta oman painokkaan käsityksensä.

Nurjamielinen tapa, jolla Koivulehto kirjoituksessaan käsittelee tutkimustani, ei mielestäni tee työlle ja siinä käytetyille metodeille oikeutta. Tästä ei tosin ole suurta vahinkoa, koskapa teos on kaikkien asiasta kiinnostuneiden helposti luettavissa. Työni teoreettisia lähtökohtia ja niiden kytköksiä itämerensuomalaista etymologiaa käsittelevään varhempaan ja nykyiseen kirjallisuuteen olen lisäksi esitellyt useissa lyhyemmissä kirjoituksissani. Näistä uusin on *Virittäjän* numerossa 1/2001. Yritän tässä yleistajuisesti ja raskasta tieteellistä viiteaparaattia välttämällä vastata lyhyesti joihinkin Koivulehdon kriittisiin huomautuksiin; lähdeoteoksista käyttämäni lyhenteet, sikäli kuin ne eivät ole lukijoille itsestään selviä, löytyvät edellä mainitusta tai *Virittäjässä* 4/1999 julkaistusta artikkelistani.

*

Kiistämättä Koivulehdon asiantuntemusta lainasanatutkijana en voi olla hämmästelemättä hänen innokkuuttaan esiintyä myös itämerensuomalaisen ja suomalais-ugrilaisen sananmuodostusopin ylimpänä asiantuntijana. Esimerkiksi väite, että (itämeren)suomessa ei esiinny *s*-loppuisia onomatopoeettis-deskriptiivisiä juuria, on puhdasta diletantismia. Pitää tosin paikkansa, että suomen yleiskielessä tyyppiä *CVs*- ei kontinuaatiivisen *-ise*-johtimen edellä suosita; momentaanisen *AhtA*-johtimen edellä tyyppi on suomen yleiskielessäkin käypä: *posahta-*, *risahta-*, *räsähtä-*, *äsähtä-*. Kuten

vaikkapa Eero Kiviniemen väitöskirjasta käy ilmi (SKST 295 s. 25), suomen murteissa tyyppi *CVsise-* on harvinainen, mutta ei suinkaan tuntematon. Virossa (sekä yleiskielessä että murteissa) puheena oleva tyyppi on tuiki tavallinen: *susise-*, *sosise-*, *posise-*, *pusise-*, *visise-*, *vusise-*, *kōsise-*, *kisise-*.

Sama onomatopoeettinen *kis*-juuri kuin (murteellisessa) *kisiseda*-verbissä (merkitys Wiedemannin sanakirjan mukaan 'rascheln') on mm. viron verbeissä *kisendada* 'kirkua, huutaa' (murteissa myös *kisendele-*), *kisada* 'huutaa, melskata, reuhuta' ja substantiivissa *kisa* 'huuto, melske, (lasten) äänekäs leikki'. Viimeksi mainittu sana on luonnollisesti sama kuin suomen *kisa*, jonka nykykielessä tavallisimmasta merkityksestä '(huomattava) urheilukilpailu' ei heti tule ajatelleeksi, että sana on alkuperältään onomatopoeettinen. On pidetty mahdollisena, että *kisa*-vartalolla (tai sen juuriosalla *kis-*) olisi vastineita myös obinugrilaisissa kielissä (näistä ks. SSA ja UEW). Olipa tämä arvelu oikea tai väärä, substantiivi *kisa* on joka tapauksessa sananmuodostusopillisesti onomatopoeettisen juuren *kis-* (?? < **ki/s-*) *a*-vartalo.

Sinänsä oikeansuuntainen on Koivulehdon toteamus, että vokaali *e* on nyky(itämeren)suomen ensi tavun vokaaleista "neutraalein" (vähiten ekspressiivinen). Vokaaleista ekspressiivisin on puolestaan vokaali *ö* (*mölo*, *tökerö*, *törkeä*, *törppö*, *töröttää* jne.). Asia on helposti ymmärrettävissä, kun muistamme, että vokaali *ö* on nykysuomen vokaaleista nuorin ja syntyjään ainakin osaksi nimen omaan vokaalin *e* ekspressiivinen variantti. Hieman yksinkertaistaen sanottuna tämä tarkoittaa sitä, että sanat, jotka myöhäiskantasuomalaisen kielitajun mukaan ovat olleet ekspressiivisiä, ovat olleet alttiina muutokselle *e* > *ö*, kun taas ei-ekspressiiviseksi miellettyssä sanastossa tällaista tendenssiä ei ole ollut.

Kuten Koivulehto aivan oikein toteaa, sanat *tora* ja *terä* periytyvät kieleemme myöhäiskantasuomea paljon varhemmalta kielikaudelta (ehkä suomalais-ugrilaisesta tai sitäkin vanhemmasta uralilaisesta kantakielestä). Siitä, miten ne ovat kieleemme tulleet, voi esittää korkeintaan arveluja. Voimme Juha Janhusen tapaan tunnustaa voimattomuutemme ylivoimaisen tehtävän edessä ja viitata siihen mahdollisuuteen, että sanat on lainattu jostakin tuntemattomasta ja sittemmin kadonneesta kielestä. Indoeurooppalaisten kielten asiantuntija voi kaivaa esiin indoeurooppalaisten kielten (etymologiset) sanakirjat ja etsiä arvoituksen ratkaisua siltä suunnalta.

*

Tutkija, joka haluaa pohtia kysymystä, minkälaiden kielensisäisten prosessien tuloksena puheena olevat sanat olisivat voineet syntyä, kiinnittää ensinnä huomionsa siihen seikkaan, että todennäköisen syntyäikansa kielimuodossa *tora* ja *terä* ovat muodostaneet äännerakenteensa puolesta samanlaisen taka- ja etuvokaalisen parin kuin vaikkapa etymologisesta kirjallisuudesta (ks. Saukkonen *Virittäjä* 1962 ja SSA sub *törkätä*) tutut

esimerkit *turtua* ja *tyrtyä*, *tarkka* ja *tärkkä*, *torottaa* ja *töröttää* tai *torkkia* *jatörkkiä*; kunkin sanaparin jäsenet ovat merkitykseltään (suunnilleen) samoja, minkä yhdessä äänteellisen samankaltaisuuden kanssa on tulkittu viittaavan siihen, että kunkin parin sanat ovat samaa tai läheistä (todennäköisimmin deskriptiivistä) alkuperää.

Niin erilaisilta kuin nykysuomen sanat *tora* ja *terä* merkityksensä puolesta tuntuvat, kummankin sanan yhdeksi vanhaksi merkitykseksi voi olettaa 'teräväkärkinen ase, teroitettu seiväs, keihäs, piikki tms.' (vrt. *torahammas* ja *jäätoras* 'jääpuikko, jääpuras'; ks. myös kirjoitustani Virittäjä 1/2001). Merkitys 'riita, kiista, kamppailu' (tämäkin sukukielten perusteella jo hyvin vanha) liittyy sanan *tora* onomatopoeettisen juuren *tor(ise)*- yhteyteen samalla tavalla kuin edellä käsitellyssä tapauksessa *kisa* ja *kis(ise)*-. *Samator*-aines on ilmeisesti myös sanassa *torkkia* 'sohia, tökkiä, "pistellä toralla"'. Tämän etuvokaalinen pari *törkkiä* lienee syntyjään takavokaalisen sanan myöhäinen variantti. Mahdollista joskin vähemmän todennäköistä on, että sana palautuisi suoranaisesti asuun **terkkiä*, jolloin sen *tör*-aines olisi syntynyt samoin kuin sanassa *törmä* < (***)*termä*. Viimeksi mainitun on Osmo Nikkilä (FFL 21) uskottavin perustein liittänyt sanan *terä* yhteyteen.

Onomatopoeettista juurta *ter-* liittyneenä kontinuatiiviseen *ise*-johtimeen (eli vartaloa **terise-*) ei todellakaan näytä esiintyvän sen enempää suomessa kuin muissakaan itämerensuomalaisissa kielissä (*törise-* on yleinen). Sen sijaan suomen murteiden sanakokoelmat samoin kuin suomen kielen vanhat sanakirjat Gananderista Lönnrotiin tuntevat verbin *terennellä* 'ärhennellä, uhitella; yrittää', joka sananmuodostusopillisesti on edellä puheena olleen viron *kisendele*-verbin tarkka rinnakkaistapaus. Samoissa tai läheisissä merkityksissä tunnetaan edelleen hieman toisella johtimella muodostetut verbit *teristää*, *teristellä* sekä (laajennetun juuren *terh-*, *terj-* sisältävät) verbiterhennellä, *terhistellä* ja *terjua*. Sekä morfologisesti että semanttisesti edellä luetellut verbit muodostavat samanlaisen pesyeen kuin onomatopoeettisesta *är*-juuresta muodostetut verbit *äristä*, *äristellä*, *ärhennellä* ja *ärjyä*. Laajennetun *terh*-juuren yhteyteen kuuluu myös mm. *terhakka*, jonka Nikkilä (mp.) yhdistää sanaan *terä* merkityksissä 'terävyys, teho, voima, tarmo'.

Sanojen *tora* ja *terä* laaja merkityskirjo (yhtäältä 'terävä ase' ja toisaalta mm. 'kamppailu; voima') ja suhde edellä mainittuihin *tor-*, *ter-*, *tör-* alkuisiin (onomatopoeettis-deskriptiivisiin) sanoihin saavat mielestäni luontevan selityksen olettamalla, että *tora* ja *terä* ovat syntyjään onomatopoeettis-deskriptiivisten juurten *tor-* ja *ter-* A-vartaloita. Lähimpiä sananmuodostusopillisia rinnakkaistapauksia ovat (edellä käsitellyn *kisa*-sanän ohella, jolla on virossa myös merkitys 'väkä') vaikkapa *jyrä* (yleisen käsityksen mukaan samaa alkuperää kuin *jyristä*) tai *pura*. Viimeksi mainittu etävästineiden perusteella ikivanha 'naskalia tm. terävää työvälinettä' merkinnyt sana perustuu - Koivulehdon vastakkaisesta käsityksestä huolimatta - uskoakseni samaan onomatopoeettiseen *pur*-juureen kuin verbit *purra* ja *purkaa* (ja tietysti *purista*). Alkuperältään onomatopoeettisena

pitää *pura*-sanuetta jo SKES, ja käsitykseen yhtyy UEW.

Sanojen *kehä* ja *kehrä* mahdollista yhteenkuuluvuutta koskevat pohdintani ovat Jorma Koivulehdon käsittelyssä redusoituneet *ad absurdum*. Lähtökohtanani on Terho Itkosen esittämä ajatus, että suomen sanassa *kehkerä* 'pyöreä, ympyräinen, kehämäinen' (< *keVckerä) on sama *keh-* (< **keVc-*) -aines kuin sanassa *kehä* (< *keVcä). Uralilaisten kielten etymologisen sanakirjan (UEW) mukaan ensin mainittu sana on alkuperältään onomatopoeettinen (oikeammin: onomatopoeettis-deskriptiivinen). Jos kumpikin oletus on oikea, niin myös sanan *kehä* (< *keVcä) täytyy olla alkuperältään onomatopoeettis-deskriptiivinen (eli käyttämäni terminologian mukaisesti *keVc-juuren *ä*-vartalo). -- Rekonstruktio *keVcrä (>> *kehrä*, *keträ*) on suoraan UEW:sta; väite, että äänneyhtymä *-*Vcr-* olisi mahdoton, on Koivulehdon yksityisajattelua.

Kuten jo väitöskirjassani totean, on täysin mahdollista, että *kehrä* on indoiranilaiselta taholta tullut laina, aivan kuin Koivulehto (ja hänen selitykseensä olennaisilta osin yhtyen UEW) esittää. Väitän kuitenkin edelleen, että sana sekä merkityksensä että äännerakenteensa puolesta voisi hyvin olla myös omaperäinen. Siinä tapauksessa sen alkuosa **keVc-* on identtinen sanojen *kehä* (< *keVcä) ja *kehkerä* (< *keVckerä) samanasuisten sekvenssien kanssa ja jälkiosa puolestaan sama kuin *-rä* sanoissa *kehkerä*, *ympyrä*, *hyrrä* ja *pyörä*.

Puheena olevien sanojen merkityksen kannalta huomion arvoista on ensinnäkin, että sanaa *kehrä* käytetään suomen kielessä (ks. SMS) myös konneksiossa *auringon kehrä* merkityksissä 'aurinko (kiekkomaisena taivaankappaleena)' ja 'auringon ympärillä oleva rengas, auringon kehä'; juuri nämä ovat *kehä*-sanan vastineiden merkitykset mordvassa ja syrjäänissä. -

Konneksioden *auringon* (t. *kuun*) *kehä* ja *auringon* (t. *kuun*) *kehrä* lisäksi suomen murteissa tunnetaan samassa merkityksessä myös *auringon* (t. *kuun*) *kehto*; sanat *kehä* ja *kehto* '(myös:) kehikko, kehys' liittävät toistensa yhteyteen Osmo Nikkilä (mp.)

Toisekseen on syytä huomata konneksio *kissa kehrää*; erityisesti kissan mutta myös muiden eläinten (ja teknisten laitteiden kuten rukiin ja moottorin) ääntä kuvaava *kehrätä*-verbin käyttö on yleistä muissakin itämerensuomalaisissa kielissä. Kissan (tai muun eläimen) ja moottorin (tai muun teknisen laitteen) ääntä kuvaava on myös verbi *hyrrätä*, joka mitä ilmeisimmin on omaperäinen ja perustuu onomatopoeettiseen juureen *hyr(ise)-*. Samaan sanueeseen kuuluvan substantiivin *hyrrä* päämerkitykset 'kiekko(mainen kappale)' ja 'pyörivä esine, jossa on varsi ja vauhtipyörä' ovat samat kuin sanalla *kehrä*. - SMS:ssa on Inkerinmaalta peräisin oleva tieto myös verbin *hyrrätä* käytöstä merkityksessä 'kehrätä lankaa'.

On toki mahdollista, että *kehrä(tä)*-sanueen onomatopoeettinen käyttö on sekundaaria ja merkityksen kehitys on kulkenut vastakkaiseen suuntaan kuin *hyrrä(tä)*-sanueessa.

Samaten on mahdollista, että *kehrä*-sanueen semanttiset yhtäläisyydet sanueisiin *kehä*, *kehkerä* (ja *kehto*) ovat satunnaisen äänneyhtäläisyyden aiheuttamaa myöhäistä sekaantumaa. Jos *kehrä* on alkuaan 'värttinää' merkinnyt lainasana, asian täytyykin olla juuri niin. Sanan liittäminen jonkin (onomatopoeettis-deskriptiivisen) pesyeen tai sikermän yhteyteen ei sulje pois sitä mahdollisuutta, että kyseessä on (sekundaarisen äänteellisen motivaation kautta pesyeeseen tai sikermään integroitunut) lainasana. Sitä muut mahdollisuudet pois sulkevaa ehdottomuutta, millä mm. Jorma Koivulehto lainaetymologioitaan taritsee, tämä tarkastelutapa tietysti lieventää.

*

Juha Janhusen kanssa olen samaa mieltä mm. siitä, että usko historiallisen kielitieteen mahdollisuuksiin riidattomasti ja jäännöksettömästi selvittää kielikuntamme sanaston alkuperä on katteetonta optimismia. Suurin ongelma ei mielestäni kuitenkaan ole se, että uralilaisen omaperäisen sanaston ja indoeurooppalaisten lainojen ohella sanojen joukossa voi piillä lainoja sittemmin jäljettämiin kahdonneista kieli(ryhmi)stä. Ongelma on paljon lähempänä. Jos nimittäin perinteiseen tapaan oletamme, että uralilainen ja/tai suomalais-ugrilainen kantakieli on ollut normaali täysin kehittynyt kieli (eikä mikään *lingua franca*, kuten eräät tutkijat ovat väittäneet), joudumme ensimmäisenä toteamaan, että yli 90 % sen sanastosta on joko kadonnut jäljettämiin tai ainakin komparativistisen uralistiikan metodien tavoittamattomissa. Lienee siten ilmeistä, että käsityksemme näiden kantakielten sananmuodostusopista ja äännerakenteesta olisivat koko lailla toiset, jos päätelmiemme pohjana olisi nykyisin tunnetun fragmentin sijaan kielen koko sanasto.

Kielikuntamme sanaston ja sen alkuperän tutkimuksessa on usein liian yksioikoisesti lähdetty siitä, että omaperäisiä sanoja syntyisi vain agglutinaation - kielessä ennestään olevan kantavartalon ja johtimen yhteenliittämisen - kautta, kun taas kaikki rakenteeltaan muuntyyppiset sanat - viime kädessä itse kantavartaloitkin - olisivat todennäköisimmin lainasanoja ("tyhjästähän sanoja ei synny"). Tätä lähtökohtaa olen väitöskirjassani ja muissa kirjoituksissani kritisoinut. Uusia (perus)sanoja on kielen kaikissa kehitysvaiheissa syntynyt myös kielen sisäisten prosessien tuloksena - agglutinaation ohella uusien omaperäisten sanojen syntytapoja ovat muokkaaminen (modifikaatio), risteytyminen (kontaminaatio) ja äänteellinen motivaatio (onomatopoeesi) -, eikä näiden prosessien tutkiminen sinänsä voi olla sen epätieteellisempää kuin lainasanatutkimuskaan.

Höperöimpiä kohtia Jorma Koivulehdon kirjoituksessa on hänen kisahduksensa (*kisahtaa* 'sanoa äsähtää', suomen murteiden sanakokoelmat) sen johdosta, että sanan *ihminen* alkuperää koskevassa tutkimuksessani sovellankin toista sananselitysmetodia (kontaminaatio), "se kun sattuu tällä kertaa paremmin sopivan".

Äänteellinen motivaatio ja sitä havainnollistava "juuriteoria" ei luonnollisestikaan ole mikään viisastenkivi, joka yksinään selittäisi koko kielikuntamme sanaston alkuperän.

Ajatus, että osa nykysuomen "neutraaleista" sanoista kuuluu etymologisesti samaan yhteyteen kuin kielemme runsaslukuinen onomatopoeettis-deskriptiivinen sanasto, ei 1900-luvunkaan itämerensuomalaiselle etymologialle ole niin vieras, kuin Koivulehto uskottelee. Tätä mieltä ovat olleet itämerensuomalaisten kielten parhaista asiantuntijoista ainakin Lauri Kettunen, Lauri Hakulinen ja Julius Mägiste. Asiaa havainnollistakoon Lauri Kettusen vuosikymmenten takainen mutta yhä ajankohtainen toteamus (*Virittäjä* 1957, Kimalaisen etymologia): "luonnonäänistä johdetut sanat ovat suomessakin uskomattoman monilukuiset, vaikka niihin perustuvat selitykset ovat saaneet ja saavat edelleen asiantuntemattomien naurua ja pilkkaa osakseen."

Kirjoittaja on Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen erikoistutkija ja Helsingin yliopiston itämerensuomalaisten kielten ja saamen kielen dosentti. Hän toimii tällä hetkellä Suomen kielen ja kulttuurin vierailevana professorina Göttingenin yliopistossa.